

KS. SŁAWOMIR KĘSZKA
Archiwum Diecezji Kaliskiej

KALISKIE ARCHIWUM I MUZEUM KSIĘŻY – BYŁYCH WIĘZNIÓW OBOZÓW KONCENTRACYJNYCH

Odzyskanie przez Polskę niepodległości w 1918 r. spowodowało konieczność zlikwidowania dawnego, „rozbiorowego” podziału administracyjnego Kościoła na naszych ziemiach i nadania mu nowych form organizacyjnych dostosowanych do aktualnej sytuacji geopolitycznej odrodzonej Rzeczypospolitej. Został on wprowadzony na mocy bulli Piusa XI *Vixdum Poloniae Unitas* wydanej przez papieża w dniu 28 października 1925 roku. Na terenach niepodległej Polski utworzono wówczas 21 diecezji, które weszły w skład pięciu metropolii – gnieźnieńsko-poznańskiej, warszawskiej, lwowskiej, wileńskiej i krakowskiej¹. W 1925 r. pracowało w nich 7.967 księży², których ilość sukcesywnie zwiększała się i w końcu sierpnia 1939 r. osiągnęła liczbę 10.154 duchownych diecezjalnych³.

Wybuch II wojny światowej spowodował wiele nieszczęść, zniszczeń i ludzkich tragedii. Dotknęły one także księży, którzy po wkroczeniu wojsk niemieckich na tereny Polski, już we wrześniu 1939 r. stali się jednymi z głównych przeciwników politycznych okupantów hitlerowskich i objęci zostali szeroko zakrojoną akcją eksterminacyjną. Byli rozstrzeliwani i osadzani w więzieniach miejskich oraz w poznańskim i toruńskim Forcie VII i w bydgoskim Fordonie, a zwłaszcza w specjalnych obozach przejściowych, zakładanych najczęściej w dawnych klasztorach (w Łądzie, Bruczkowie, Miejskiej Górcie, Chłudowie, Lubiniu, Szczyglinie, Golinie, Kazimierzu Biskupim i Konstantynowie), z których później kierowano ich do obozów koncentracyjnych – głównie w: Auschwitz, Gross-Rosen, Stutthofie, Oranienburgu, Grenzdorfie, Flossenburgu, Buchenwaldzie, Mauthausen-Gusen, Sachsenhausen i Dachau⁴. U podstaw takiego właśnie stosunku władz hitlerowskich do duchowieństwa polskiego leżała nie tylko postawa patriotyczno-narodowa wielu księży, ale także pamięć okupantów o ich angażowaniu się w walki powstańcze w Wielkopolsce w 1918 i 1919 roku, w akcje plebiscytowe na Śląsku oraz w obronę polskości na Pomorzu i w Prusach Wschodnich. Ważną rolę w tej kwestii odgrywał także stosunek ideologii nazistowskiej do religii, który Artur Greiser, namiestnik Kraju Warty, utworzonego z ziem polskich włączonych bezpośrednio w obręb III Rzeszy, już 25 września 1939 r. określił następującymi słowami:

¹ Por. np. L. Adamczuk, *Struktura organizacyjno-terytorialna Kościoła*, [w:] *Kościół Katolicki w Polsce. 1918-1990. Rocznik Statystyczny*, red. L. Adamczuk, W. Zdaniewicz, Warszawa 1991 oraz E. Klima, *Struktury kościoła rzymskokatolickiego w Polsce*, „Acta Universitatis Lodzianensis, Folia Geographica Socio-Oeconomica” 2011, nr 11, s. 53-56.

² E. Jarmoch, W. Zdaniewicz, *Księża diecezjalni w Polsce*, [w:] *Kościół Katolicki w Polsce. 1918-1990. Rocznik Statystyczny*, red. L. Adamczuk, W. Zdaniewicz, Warszawa 1991, s. 129, tabela 1.

³ Tamże, tabela 2.

⁴ Por. np. J. Sziling, *Polityka okupanta hitlerowskiego wobec Kościoła katolickiego 1939-1945*, Poznań 1970, s. 252-264.

wszelka religijność jest sprzeczna ze zdrowym rozsądkiem i nie da się jej pogodzić z programem NSDAP⁵.

Na ten temat półtora roku później wypowiedział się również Martin Bormann – szef kancelarii partii nazistowskiej, który w liście do Alfreda Rosenberga z czerwca 1941 r. napisał, że:

religia chrześcijańska i narodowo-socjalistyczny pogląd na świat nie dadzą się ze sobą pogodzić⁶.

Pierwsze planowe akcje zatrzymywania księży w „Kraju Warty” przeprowadzone zostały na szerszą skalę w październiku i listopadzie 1939 r., a następnie w okresie od stycznia do marca i w sierpniu 1940 r. oraz w marcu i kwietniu 1941 roku.

W tym też roku, na podstawie rozporządzenia wydanego przez kancelarię Rzeszy 13 września 1941 r., Kościół rzymskokatolicki w Polsce pozbawiony został osobowości prawnej, a jurysdykcja Rzymu, wynikająca z konkordatu zawartego w 1925 r. przez Stolicę Apostolską z Rzeczpospolitą, uznana za wygasłą. Ponieważ kompetencje nuncjusza apostolskiego w III Rzeszy, nie obejmowały ziem polskich wcielonych do państwa hitlerowskiego jako „Kraj Warty”, na terenie tym obowiązywało wyłącznie prawo stanowione przez władze okupacyjne, których celem była całkowita eksterminacja duchowieństwa polskiego⁷. Po wydaniu wspomnianego wyżej rozporządzenia przeprowadzono kolejną akcję aresztowań księży, która miała miejsce na początku października 1941 roku⁸. Po jej zakończeniu dowódca poznańskiej SS w raporcie z 28 października 1941 r. napisał, że było to:

uderzenie w ostateczną podstawę polskiego poczucia wspólnoty i ducha oporu⁹.

W wyniku działań eksterminacyjnych przeprowadzonych w „Kraju Warty” w okresie od września 1939 r. do października 1941 r. aresztowano, rozstrzelano, bądź też wysiedlono, około 90% duchownych, a na blisko 1.700 kościołów i kaplic, zamknięto ich prawie 1.300¹⁰.

W Generalnym Gubernatorstwie prześladowania duchowieństwa, tak samo jak na terenach wcielonych do Rzeszy, trwały przez całą wojnę, chociaż w początkowym okresie kościoły nie były zamykane, księża zaangażowani w walkę niepodległościową, byli rozstrzelani i trafiali do obozów koncentracyjnych¹¹.

⁵ Za K. Śmigiel, *Losy Kościoła Katolickiego w okupowanym Poznaniu*, „Kronika Miasta Poznania” 2009, nr 3, s. 66 oraz Z. Fijałkowski, *Kościół katolicki na ziemiach polskich w latach okupacji hitlerowskiej*, Warszawa 1983, s. 261.

⁶ Por. np. Z. Fijałkowski, *Kościół...*, s. 17 oraz J. Myszor, *Listy ks. Józefa Czempieła z obozów koncentracyjnych Mauthausen-Gusen i Dachau (1940-1942). Edycja tekstów źródłowych i komentarz*, „Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne” 1992-1993, t. 25/26, s. 358.

⁷ M. Budziarek, *Geneza, przebieg i następstwa masowych aresztowań duchownych katolickich 5-7 października 1941 roku*, [w:] *Martyrologium duchowieństwa polskiego 1939-1956*, Łódź 1993, s. 37. Patrz też S. B. Brzuszek, *Prześladowanie polskiego duchowieństwa rzymskokatolickiego przez niemieckie władze okupacyjne*, „Alma Mater” 2009/2010, nr 120-121, s. 88.

⁸ J. Adamska, J. Szilling, *Polscy księża w niemieckich obozach koncentracyjnych*, Warszawa 2007, s.12-13.

⁹ Za S. B. Brzuszek, *Prześladowanie...*, s. 89.

¹⁰ Por. np. E. Klima, *Struktury...*, s. 56.

¹¹ Por. S. B. Brzuszek, *Prześladowanie...*, s. 89.

Od grudnia 1940 r. księża przebywających w różnych obozach zwożono do obozu koncentracyjnego w Dachau¹². Stało się tak na podstawie decyzji Heinricha Himmlera, podjętej na skutek działań nuncjusza apostolskiego w Berlinie – Cesare Orsenigo oraz propozycji zgromadzenia wszystkich księży katolickich w jednym obozie o złagodnym rygorze, wysuniętej przypuszczalnie przez bpa Heinricha Wienkena, specjalnego komisarza Konferencji Fuldańskiej¹³. Wiadomość o przeniesieniu księży z różnych obozów do Dachau przyjęta została przez więźniów z ulgą, o czym jeden z nich wspominał, że gdy:

nagle i niespodziewanie przyszła wiadomość o przeniesieniu księży z Buchenwaldu do Dachau, w naszych sercach zaczęła rodzić się nadzieja na polepszenie warunków życia, choć na dalszą metę okazała się ona złudna¹⁴.

W obozie koncentracyjnym w Dachau do chwili jego wyzwolenia w dniu 29 kwietnia 1945 r. przebywało łącznie 2.794 duchownych z całej Europy. Z Polski pochodziło ich 1.777, spośród których zamordowano tam 868¹⁵. Więźniowie-kapłani szukając ucieczki i pomocy w trudach obozowego życia dwukrotnie zawierzyli się Niepokalanemu Sercu Maryi (31 października 1942 r. i w marcu 1943 r.) oraz ofiarowali się Najświętszemu Sercu Pana Jezusa (5 marca 1944 r.)¹⁶. Natomiast w ostatnich dniach wojny, gdy dotarła do nich wiadomość o likwidacji obozu i zamiarze wymordowania wszystkich więźniów, zawierzyli się także św. Józefowi. Inicjatywa tego zawierzenia wyszła od ks. Jana Adameckiego z Włocławka, a ostateczną wersję tekstu *Aktu zawierzenia* przygotował zespół z ks. kan. Franciszkiem Jedwabskim z Poznania i ks. kan. Bolesławem Kunką z Włocławka. Oddania się w opiekę św. Józefowi dokonano, po odprawieniu dziewięciodniowej nowenny, w dniu 22 kwietnia 1945 roku¹⁷. Księża zawierzyli wówczas św. Józefowi Kaliskiemu swój powrót do Polski, a także zobowiązali się do szerzenia Jego kultu i odbycia pielgrzymki do kaliskiego sanktuarium, by podziękować za orędownictwo. Po wyzwoleniu obozu przez wojska amerykańskie 29 kwietnia 1945 r. nie tylko wierzący w Boga mieli świadomość cudu dokonanego za wstawiennictwem św. Józefa¹⁸.

¹² Podstawową publikację na temat tego obozu stanowi praca: T. Musioł, *Dachau 1933-1945*, Katowice 1968. Por. też E. Weiler, *Die Geistlicher in Dachau sowie in anderen Konzentrationslager und in Gefängnissen*, Mödling 1972 oraz J. Adamska, J. Sziling, *Polscy księża w obozach koncentracyjnych. Transport 527 duchownych 13 grudnia 1940 r. z Sachsenhausen do Dachau*, Warszawa 2007.

¹³ J. Myszor, *Listy...*, s. 359-360, tam dalsza literatura. Zob. też J. Żaryn *Stolica Apostolska wobec Polski i Polaków 1944-1958 w świetle materiałów ambasady RP przy Watykanie*, Warszawa 1998.

¹⁴ F. Dziasek, *Pamiętnik czasu pogardy*, Poznań 2005, s. 67.

¹⁵ W KL Dachau duchowni z Polski osadzeni zostali w blokach nr 28 i 30. Pochodzili z wszystkich przedwojennych diecezji, a największe straty osobowe poniosły diecezje: poznańska, włocławska, łódzka, gnieźnieńska i chełmińska. Por. np. J. Domagała, *Ci, którzy przeszli przez Dachau*, Warszawa 1957, s. 54 oraz W. Jacewicz, J. Woś, *Martyrologium polskiego duchowieństwa rzymskokatolickiego pod okupacją hitlerowską w latach 1939-1945, z. 1 – straty osobowe*, Warszawa 1977, passim.

¹⁶ Archiwum Księży Polskich byłych Więźniów Obozów Koncentracyjnych w Kaliszu [dalej: AKPBWOK], sygn. II-1/1-4, *Akty ślubowania więźniów obozów koncentracyjnych 1940-1945 i 1975; Akty oddania się więźniów w obozach Oświęcim i Dachau (1940-1945); Ślubowanie kapłanów – więźniów w obozie koncentracyjnym w Dachau Najświętszemu Sercu Jezusowemu w I-wszy piątek marca 1943 roku*; por. też *Pro Memoria*, „Biuletyn Informacyjny Księży b. więźniów obozów koncentracyjnych” 1992, nr 19, s. 29-31.

¹⁷ Por. np. F. Korszyński, *Jasne promienie w Dachau*, Poznań-Warszawa 1985, s. 122.

¹⁸ Por. np. S. Kęszka, *Kaplica Męczeństwa i Wdzięczności księży dachauowczyków w Sanktuarium św. Józefa w Kaliszu. Przewodnik*, Kalisz 2013, s. 3-4.

Po raz pierwszy byli księża-więźniowie dziękowali św. Józefowi za ocalenie jeszcze w obozie – 21 maja 1945 r. – podczas Nabożeństwa Dzięczynnego. Wtedy też ci, którzy mieli takie pragnienie, a nie oddali się w Jego opiekę w kwietniu, uczynili to podczas tego nabożeństwa¹⁹. Do kaliskiego sanktuarium św. Józefa niektórzy księża, byli więźniowie KL Dachau, przybyli z dziękczynieniem już w 1946 roku²⁰. Natomiast pierwsza zorganizowana pielgrzymka księży „dachauowczyków” do Kalisza odbyła się w 1948 roku. Później przyjeżdżali oni co pięć lat, a ci którzy mieli taką potrzebę serca, klękali u stóp św. Józefa Kaliskiego, pod koniec kwietnia, każdego roku²¹.

Nad organizacją pielgrzymek początkowo czuwał zarząd Bractwa św. Józefa, które utworzone zostało przez księży, byłych więźniów KL Dachau – z inicjatywy bpa Franciszka Jedwabskiego – na ich spotkaniu w Kaliszu w dniu 18 kwietnia 1948 roku. Na jego czele stał, jako przewodniczący, bp Franciszek Korszyński. Bractwo to stanowić miało trwałą organizację religijną mającą ułatwiać jego członkom wypełnianie ślubowania złożonego w Dachau, poprzez szerzenie czci św. Józefa, nawiedzanie kaliskiego Sanktuarium i utworzenie Dzieła Miłosierdzia pod opieką Świętego, dla sierot po ofiarach różnych obozów koncentracyjnych²².

W 1949 r., po wprowadzeniu przez władze komunistyczne nowych przepisów dotyczących stowarzyszeń, Bractwo to przestało istnieć, ale nadal prowadziło nieformalnie swoją dotychczasową działalność²³. Później, na jego bazie utworzony został Komitet Polskich Księżów byłych Więźniów Obozu Koncentracyjnego w Dachau, którego przewodniczącymi byli kolejno: bp Bernard Czapiński, bp Kazimierz Majdański (przez wiele lat), a od 1972 r., bp Ignacy Jeż, pełniący tę funkcję do śmierci w 2007 roku. Komitet ten przejął pełny zakres działań Bractwa, a w jego strukturze organizacyjnej wyodrębniono m.in. sekcje: historyczną (z przewodniczącym bp K. Majdańskim) i muzealną (ks. Teodor Korcz i ks. Władysław Sarnik), które zajmowały się gromadzeniem dokumentów i innych „pamiątek obozowych”²⁴.

Staraniem Komitetu w 1970 r. w podziemiach kaliskiej bazyliki pw. Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny – Sanktuarium św. Józefa, powstała *Kaplica Męczeństwa i Wdzięczności*, ufundowana przez księży jako wotum za ich uwolnienie i szczęśliwy powrót do Ojczyzny²⁵, zaś wymienione wyżej sekcje – kierując się prośbą-testamentem księży umierających w obozie, mówiącą, że:

gdy się spełni cud, że wyjdziecie stąd żywi, piszcie i mówcie o tym, co oni z nami robili²⁶

¹⁹ Komitet oddania się w opiekę św. Józefowi, „Polska Chrystusowa. Tygodnik Religijny” 1945, nr 2, s. 7.

²⁰ L. Wilczyński, *Pielgrzymki księży byłych więźniów obozu koncentracyjnego w Dachau do Sanktuarium św. Józefa w Kaliszu (1946-2005)*, „Kaliskie Studia Teologiczne” 2006, t. V, s. 10-11.

²¹ Tamże, s. 7-33.

²² P. Gołdyn, *Wkład biskupa Franciszka Korszyńskiego w organizację pierwszego spotkania byłych więźniów Dachau w kaliskim Sanktuarium św. Józefa*, „Kaliskie Studia Teologiczne” 2004, t. III, s. 139-147.

²³ Por. np. F. Korszyński, *Jasne...*, s. 320.

²⁴ Por. np. M. Grzejszczak, *Działalność biskupa Ignacego Jeża na rzecz Komitetu Księżów Polskich byłych Więźniów Obozów Koncentracyjnych*, Szczecin 2010, msp. pracy magisterskiej napisanej na Wydziale Teologicznym Uniwersytetu Szczecińskiego, s. 87-88 – (dziękuję serdecznie autorce za jej udostępnienie).

²⁵ Por. np. S. Kęszka, J. A. Splitt, *Sancte Joseph Redemptoris custos ora pro nobis. Kaliskie Sanktuarium św. Józefa*, Kalisz 2012, s. 213-234 oraz S. Kęszka, *Kaplica...*, s.6-7.

²⁶ S. Kęszka, *Kaplica...*, s. 9.

– doprowadziły do powstania Muzeum-Archiwum poświęconego obozowej gehennie księży, które umieszczono przy wejściu do Kaplicy²⁷. Wtedy też zaczęto gromadzić dalsze materiały dokumentujące ich pobyt w KL Dachau i innych obozach koncentracyjnych oraz zbierać różne publikacje poświęcone martyrologii duchowieństwa polskiego w latach II wojny światowej²⁸. W ten sposób powstał zbiór archiwaliów, uzupełniony przez liczne wspomnienia księży, zgromadzone przez sekcję pisarską Komitetu (działającą pod kierunkiem bpa Tadeusza Ettera i ks. Józefa Gawrona), który tworzy zasadniczy zasób obecnego Archiwum Księży Polskich, byłych Więźniów Obozów Koncentracyjnych przy Sanktuarium św. Józefa w Kaliszu.

Zbrane dokumenty, fotografie, wspomnienia, publikacje i różnorodne „pamiętki obozowe” przekazane zostały 29 kwietnia 1990 r. pod opiekę parafii pw. Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny w Kaliszu, z prośbą o:

roztoczenie [przez nią] szczególnej pieczy nad dowodami męczeństwa księży polskich w hitlerowskich obozach koncentracyjnych; przekazywanie dalszym pokoleniom prawdy o martyrologium duchowieństwa w czasach okupacji; organizowanie uroczystości upamiętniających każdorazową rocznicę cudownego wyzwolenia z Dachau za wstawiennictwem św. Józefa Kaliskiego²⁹.

Początkowo złożone one były w większości w pokoju obok biura parafialnego, a tylko niewielką ich część prezentowano w gablotach muzealnych w pomieszczeniu prowadzącym do Kaplicy Męczeństwa i Wdzięczności. Na początku XXI w. przeniesiono je do trzech pokoiów znajdujących się na drugim piętrze domu parafialnego. W 2005 r. zostały one uporządkowane i zinventaryzowane przez ks. prof. UAM dr hab. Leszka Wilczyńskiego, który wydzielił wśród nich osiem zespołów: I. Akta osobowe i materiały biograficzne, II. Korespondencja i dokumentacja ogólna, III. Okupacja – opracowania i wspomnienia obozowe, IV. Biuletyny Informacyjne, V. Czasopisma, wycinki z prasy, wydawnictwa okolicznościowe, VI. Pielgrzymki i Jubileusze Księży Dachauowczyków, VII. Albumy fotograficzne i zdjęcia oraz VIII. Dublety³⁰.

Materiały te stanowią zbiór różnorodnych archiwaliów, które wprawdzie posiadają luźny, niekiedy nawet przypadkowy, charakter, ale ich wartość źródłowa jest znaczna, bowiem dokumentują one pobyt księży w obozach koncentracyjnych i wnoszą wiele szczegółów w obraz ich życia codziennego z lat obozowych, nie znanych z innych przekazów archiwalnych i literatury przedmiotu. W skład kaliskiego archiwum księży „dachauowczyków” wchodzi również materiały dokumentujące działalność Bractwa św. Józefa oraz Komitetu Księży Polskich byłych Więźniów Obozów Koncentracyjnych³¹.

²⁷ Por. np. *Muzeum Kaliskie*, „Biuletyn Informacyjny dla Księży byłych więźniów obozu koncentracyjnego w Dachau” 1972, nr 1, s. 3.

²⁸ Apel w tej sprawie, skierowany do księży i opatrzony mottem: *Niechaj ci, którym los pozwolił przeżyć obóz, przekazują młodym wiadomości o czasie nieludzkim*, zamieszczony został w „Biuletynie Informacyjnym dla Księży byłych więźniów obozu koncentracyjnego w Dachau” 1974, nr 3, s. 5

²⁹ AKPBWOK, *Akt przekazania Kaplicy Męczeństwa, Muzeum i Archiwum przez Komitet Księży byłych Więźniów Obozów Koncentracyjnych dla Parafii Wniebowzięcia Najśw.[iętszej] Maryi Panny w Kaliszu z dn. 29.04.1990 r.*, s. 1.

³⁰ AKPBWOK, L. Wilczyński, *Archiwum Księży Polskich byłych Więźniów Obozów Koncentracyjnych w Kaliszu – Inwentarz zasobu*, opracowany w 2005 roku.

³¹ Szczegółowy opis zawartości kaliskiego archiwum księży „dachauowczyków” zawiera: S. Kęszka, *Archiwum Księży Polskich byłych Więźniów Obozów Koncentracyjnych przy Sanktuarium św. Józefa w Kaliszu*, w druku (materiały z sesji naukowej w Falentach w 2015 r.).

Zespół pierwszy obejmuje przede wszystkim luźne materiały do biografii kilkudziesięciu duchownych, a także biogramy 186 księży osadzonych w Forcie VII w Poznaniu oraz w obozach koncentracyjnych w Gusen i Dachau. Materiały te pochodzą z dwóch zbiorów, z których pierwszy opracowany został przez ks. Teodora Korcza w 1945 r. w Freimannie, a drugi stanowi zbiór bpa Franciszka Jedwabskiego, przepisany w 1968 r. przez ks. Jana Wosia SDB. Oba te zbiory zostały scalone w jedną całość i uzupełnione w 1982 r. przez ks. Wiktora Jacewicza SDB. W zespole tym znajdują się również współcześnie opracowane wykazy księży przebywających w różnych obozach koncentracyjnych, którzy pochodzili z archidiecezji gnieźnieńskiej i poznańskiej oraz z diecezji kieleckiej, chełmińskiej i łódzkiej, a także spis zakonników franciszkańskich z Prowincji Wniebowzięcia NMP w Polsce. Do zespołu pierwszego włączono także 19 listów wysłanych z obozu w Dachau (w latach 1940-1944) przez księży: Jana Adameckiego, Feliksa Gomolewskiego i Teodora Korcza, luźne materiały dotyczące życia i beatyfikacji o. Maksymiliana Marii Kolbego oraz kserokopie spisów kapłanów internowanych w Kazimierzu Biskupim i w Łądzie nad Wartą i zeznań sądowych osób świeckich i księży w sprawie ich pobytu w KL Dachau, których oryginały przechowywane są w Archiwum Archidiecezjalnym w Poznaniu.

Zespół drugi archiwum księży „dachauowczyków” obejmuje różne akty ślubowania księży-więźniów z lat 1940-1945, list wysłany przez nich w 1945 r. (po wyzwoleniu z KL Dachau) do papieża Piusa XII oraz kserokopie dokumentów związanych z działalnością kaliskiego Bractwa Świętego Józefa (w latach 1948-1949), których oryginały przechowywane są w Archiwum Archidiecezjalnym w Poznaniu. W skład tego zespołu wchodzi również pisma dotyczące wyjazdu księży „dachauowczyków” na spotkanie z Janem Pawłem II w Oświęcimiu (w kwietniu 1979 r.), na pielgrzymki do Rzymu (w 1971 i 1981 r.) i do Kalisza (w latach: 1974, 1975, 1978 i 1980), a także korespondencja z władzami państwowymi (z lat 1976-1978) na temat świadczeń kombatanckich oraz związana ze staraniami ofiar ludobójstwa hitlerowskiego o uzyskanie odszkodowań od władz Republiki Federalnej Niemiec za krzywdy doznane przez nich w czasie wojny (z lat 1978-1980). Odrębne jednostki archiwalne w tym zespole tworzą: korespondencja na temat męczeństwa zakonnic w latach II wojny światowej (z lat 1967-1978), pisma dotyczące miejsc martyrologii narodowej oraz budowy kościoła-pomnika pw. bł. Maksymiliana Marii Kolbego w Oświęcimiu i nowego krzyża w Forcie VII w Poznaniu (z lat 1973-1974), a także dokumenty związane z duszpasterstwem polskim w Niemczech w latach 1945-1947.

W skład zespołu trzeciego wchodzi m.in. maszynopisy i rękopisy wspomnień księży z lat ich pobytu w obozach koncentracyjnych oraz maszynopisy dwóch późniejszych publikacji: bpa Franciszka Korszyńskiego, *Jasne promienie w Dachau* (Włocławek 1954) oraz ks. Wiktora Jacewicza SDB i ks. Jana Wosia SDB, *Martyrologium duchowieństwa polskiego pod okupacją niemiecką w latach 1939-1945. Straty osobowe* (Kaława 1973), zaś w zespole czwartym znajdują się głównie biuletyny (*Słowo Polskie*, *Słótko Polskie*, *Polska Chrystusowa*, *Wiarus w Dachau* i *Posłaniec Serca Jezusowego*) wydawane przez księży „dachauowczyków” wkrótce po wyzwoleniu obozu (od maja do sierpnia 1945 r.) oraz współczesne biuletyny informacyjne publikowane przez Komitet księży „dachauowczyków” (w latach 1972-1999) oraz przez Polski Związek byłych Więźniów Dachau.

Kolejny – piąty – zespół archiwum zawiera przede wszystkim wycinki prasowe (z lat 1951-1995) z artykułami dotyczącymi martyrologii osób świeckich i księży w latach II wojny światowej oraz z informacjami poświęconymi pielgrzymkom „dachauowczyków” do kaliskiego Sanktuarium św. Józefa. Do tego zespołu włączone są także pisma związane z jubileuszami księży „dachauowczyków” i ich nekrologii z lat 1957-1985.

Natomiast zespół szósty obejmuje m.in. dokumenty dotyczące spotkań księży „dachauowczyków” w Kaliszu – w 1965 r. i w latach 1975-1987, a także sprawozdanie z pielgrzymki księży polskich do Dachau, Mauthausen i Gusen w 1965 r. oraz korespondencję związaną z pielgrzymkami: do Rzymu w 1970 r. (w tym wspomnienia z tej pielgrzymki opracowane przez ks. Wiktora Jacewicza SDB) i w 1980 r., do Buchenwaldu i Sachsenhausen w 1973 r., do Lourdes w 1978 r. i do Fatimy w 1987 r. oraz na Mszę św. koncelebrowaną z Janem Pawłem II w 1979 r. w Oświęcimiu i na Zjazd Księży Polaków, byłych więźniów obozów koncentracyjnych w Gdańsku w 1969 roku. W zespole tym znajdują się również pisma (z lat 1970-1973) dotyczące ufundowania przez księży polskich tablicy pamiątkowej w KL Dachau.

Zespół siódmy zawiera w swym składzie albumy z dokumentacją fotograficzną z uroczystości 25-lecia wyzwolenia obozu w Dachau i pielgrzymki do Rzymu w 1970 r., ze spotkań księży „dachauowczyków” w Kaliszu (w latach: 1975, 1976, 1980 i 1985) oraz z poświęcenia pomnika martyrologium duchowieństwa diecezji łódzkiej (w 1977 r.) i pielgrzymki do Lourdes (w 1978 r.). W zespole tym znajdują się również grafiki i akwarele przedstawiające sceny z życia obozowego, wykonane w Dachau wkrótce po wyzwoleniu obozu w 1945 r. oraz zdjęcia księży, byłych więźniów obozów koncentracyjnych i z uroczystości upamiętniających męczeństwo duchowieństwa polskiego, a także dotyczące różnych obozów koncentracyjnych (w tym pochodzące ze zbioru ks. J. Wosia SDB).

Ostatni zespół – ósmy – tworzą przede wszystkim dublety kilku wspomnień obozowych oraz biuletynów informacyjnych.

Oprócz przedstawionych wyżej materiałów archiwalnych, księża „dachauowczy” przekazali parafii pw. Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny w Kaliszu, także wiele innego rodzaju „pamiątek obozowych”, które umieszczone zostały w gablotach muzealnych i w większości prezentowane są w nich do chwili obecnej, w pomieszczeniu stanowiącym przedsiónek *Kaplicy Męczeństwa i Wdzięczności*, o której była mowa nieco wcześniej. Umieszczone w gablotach przedmioty są świadectwem życia księży w obozach koncentracyjnych (głównie w KL Dachau) i przypominają jednocześnie prawdę o eksterminacji duchowieństwa polskiego³².

Księża przekazali do kaliskiego muzeum „dachauowczyków” trzy pasiaki obozowe, które wraz z jedną sztuką bielizny, czapką i drewnianymi chodakami stanowiły, po odebraniu im osobistego ubrania, jedyny strój więźnia, a także specjalne naszywki z numerami obozowymi, które zastępowały ich imiona i nazwiska (ks. Konrada Szwedę – nr 30312, ks. Leszka Grabowskiego – nr 22069 i kleroika Antoniego Budzyńskiego – nr 2221 z obozu w Sachsenhausen).

W zbiorze muzealnym znajdują się również przedmioty codziennego użytku, takie jak: naczynia obozowe wykonane z blachy aluminiowej (kubek, miska, talerz i łyżka) należące do ks. Hieronima Banaszaka (22443), ręcznik i szczotka ówczesnego kleroika Kazimierza Majdańskiego (29955), późniejszego arcybiskupa szczecińsko-kamieńskiego i założyciela Instytutu Rodziny w Łomiankach koło Warszawy oraz papierośnica, znaczek z orzełkiem, wykonany w Dachau przez kleroika Anotniego Budzyńskiego (15046) z Łomży i trzy fajki, wyrzeźbione przez ówczesnego kleroika Władysława Sarnika (22327) i przez ks. Franciszka Nowaka (22428). W gablotach muzealnych prezentowana jest także przedwojenna raportówka i dwa paski ks. Wacława Kamińskiego (21898), odebrane przez niego z *Effektenkammer* (przechowalni) po wyzwoleniu obozu.

³² Szerzej na temat zawartości muzeum „dachauowczyków” pisze S. Kęszka, *Kaplica...*, s. 11-18.

Księża polscy więźni w KL Dachau przekazali do zbiorów muzealnych także liczne przedmioty kultu religijnego, wykonane przez siebie potajemnie i noszone w ukryciu – m.in. trzy różańce, w tym „palczasty” oraz zrobione z wysuszonych okruszyn chleba i z instalacji elektrycznej z zestrzelonego samolotu, za znalezienie których wymierzano kary cielesne, a czasami groziła nawet śmierć.

W muzeum znajdują się również przedmioty służące do potajemnego przenoszenia Komunii św. chorym przebywającym w baraku szpitalnym (na tzw. rewirze) oraz więźniom świeckim – trzy bursy (jedna z nich uszyta została w 1943 r. przez brata jezuitę Józefa Barnasia – nr obozowy 3548), drewniana szkatułka zrobiona w 1944 r. przez o. palotyna Stefana Treuchela (22217) i niewielkie opakowania od lekarstw, w których księża z bloku niemieckiego przynosili Komunię św. polskim kapłanom. Wśród zgromadzonych „pamiątek obozowych” jest także palka do kielicha mszalnego, ręcznie spisany modlitewnik, niewielki krucyfiks z pasyjką oraz dwa medaliki i krzyżyk, ukryte w paczkach żywnościowych i przysłane do obozu w pierwszej połowie 1942 r. ks. Leszkowi Grabowskiemu (22069), a także obrazek Matki Boskiej Częstochowskiej w drewnianej ramce z 1941 r., który towarzyszył ks. Bolesławowi Kobierskiemu (28385) i mała figurka Matki Bożej w szkatułce, wykonana w obozie w 1944 r. oraz brewiarz ks. Henryka Kornackiego (31215) i *Pismo Święte*, którym kapłani posługiwali się w czasie tajnie sprawowanych przez nich Mszy Świętych.

W zbiorze muzealnym znajdują się także cztery kawałki wysuszonego chleba obozowego przywiezione z Dachau do Polski przez ks. Wacława Kamińskiego (21898) i ks. Ireneusza Szczerkowskiego (22035), który przechował zarówno ostatni kawałek niemieckiego chleba, jak i pierwszą kromkę ofiarowaną mu przez żołnierza amerykańskiego, książka Ernesta Hello, *Słowo Boże. Rozważania o tekstach Pisma św.*, przesłana nielegalnie w 1944 r. ks. Leszkowi Grabowskiemu (22069) przez jego matkę Wandę Grabowską w paczce żywnościowej, posiadająca na wewnętrznej stronie tylnej okładki dedykację matki dla syna:

Idź, przyjaciółko moja, pocieszaj strapionych, krzep słabych, podtrzymuj upadających. Ucisź ból, jak tylekroć robiłaś to ze mną. Jakże bym pragnęła za ciebie w to pudełko być zapakowana; powiedz wszystko, co między liniami z duszy mojej powstało. Powiedz, że całuję ręce i nogi – ślady stóp syneczka mojego kapłana.

Materiały zgromadzone w Archiwum i Muzeum Księży Polskich byłych Więźniów Obozów Koncentracyjnych przy Sanktuarium św. Józefa w Kaliszu udostępniane są do celów naukowo-badawczych za zgodą proboszcza parafii pw. Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny w Kaliszu, a opiekę merytoryczną sprawuje nad nimi autor niniejszego tekstu, który na ich bazie przygotował dwie prezentacje: *Ocalili życie dzięki św. Józefowi i Spotkania z Bogiem w KL Dachau*³³ oraz wydał drukiem maszynopis wspomnień obozowych autorstwa ks. Leona Poprawy³⁴.

³³ Wydane na płytach CD w 2014 i 2015 roku.

³⁴ L. Poprawa, *Okruchy wojennych wspomnień*, wybór, opracowanie, przypisy S. Kęszka, K. Splitt, Kalisz 2014.

**KALISKIE ARCHIWUM I MUZEUM KSIĘŻY
– BYŁYCH WIĘŹNIÓW OBOZÓW KONCENTRACYJNYCH**

Słowa kluczowe: Kalisz, martyrologia duchowieństwa polskiego, obóz w Dachau, zawierzenie św. Józefowi, muzeum i archiwum księży byłych więźniów obozów koncentracyjnych, pielgrzymki do Sanktuarium św. Józefa w Kaliszu

Eksterminacja ludności polskiej przez okupantów hitlerowskich dotknęła także księży. Po pobycie w różnych obozach koncentracyjnych w 1940 r. przewieziono ich do KL Dachau. W kwietniu 1945 r. zawierzyli swoje uwolnienie św. Józefowi Kaliskiemu. Pielgrzymki dziękczynne księży do Sanktuarium w Kaliszu przygotowywało Bractwo św. Józefa, przekształcone w Komitet Polskich Księży byłych Więźniów Obozu Koncentracyjnego w Dachau. W 1970 r. księża utworzyli przy kaliskiej bazylice archiwum i muzeum. Wśród archiwaliów znajdują się m.in. akta osobowe, korespondencja i czasopisma dotyczące martyrologii duchowieństwa polskiego, wspomnienia obozowe oraz dokumenty i fotografie z pielgrzymek księży. Materiały te wnoszą wiele szczegółów w obraz życia obozowego nie znany z innych przekazów. Uzupełniają je „pamiątki obozowe” prezentowane w sali muzealnej. Są nimi „pasiaki”, przedmioty codziennego użytku oraz związane z kultem religijnym.

**KALISZ ARCHIVES AND MUSEUM OF PRIESTS
- FORMER CONCENTRATION CAMP PRISONERS**

Keywords: Kalisz, Polish clergy martyrdom, Dachau concentration camp, entrusting St. Joseph, Archives and Museum of Priests - Former Concentration Camp Prisoners, pilgrimages to St. Joseph Sanctuary in Kalisz

The extermination of the Polish population by the Nazi occupiers also affected priests. Scattered among a number of concentration camps, they were transferred to Dachau in 1940. In April 1945 they entrusted their safe release to St. Joseph of Kalisz. Thus thanksgiving pilgrimages of the survived priests to the Kalisz Sanctuary were arranged by St Joseph Brotherhood, later converted to a Committee of the Polish Priests - Former Prisoners of Dachau Concentration Camp. The Priests established the Museum and Archives at the Kalisz Basilica in 1970. Among numerous archives there are personnel and prisoners files, correspondence and press releases documenting the martyrdom of the Polish clergy, camp prisoners diaries as well as documents and photographs of the priests thanksgiving pilgrimages. These materials bring a lot of detail to the otherwise unknown picture of camp life. They are complemented by “camp souvenirs “ exhibited in the Museum hall: uniforms and other daily life and religious cult objects.

Bibliografia:

Źródła:

Archiwum Księży Polskich byłych Więźniów Obozów Koncentracyjnych w Kaliszu
Akty ślubowania więźniów obozów koncentracyjnych 1940-1945 i 1975
Akty oddania się więźniów w obozach Oświęcim i Dachau (1940-1945)
Ślubowanie kapłanów – więźniów w obozie koncentracyjnym w Dachau
Najświętszemu Sercu Jezusowemu w I-wszy piątek marca 1943 roku
Akt przekazania Kaplicy Męczeństwa, Muzeum i Archiwum przez Komitet Księży
byłych Więźniów Obozów Koncentracyjnych dla Parafii Wniebowzięcia Najśw.
[iętszej] Maryi Panny w Kaliszu z dn. 29.04.1990 r.
L. Wilczyński, Archiwum Księży Polskich byłych Więźniów Obozów Koncentracyj-
nych w Kaliszu – Inwentarz zasobu

Opracowania:

Adamczuk L. (1991), *Struktura organizacyjno-terytorialna Kościoła*, [w:] *Kościół Katolicki w Polsce. 1918-1990. Rocznik Statystyczny*, red. L. Adamczuk, W. Zdaniewicz, Warszawa.
Adamska J., Sziling J. (2007), *Polscy księża w obozach koncentracyjnych. Transport 527 duchownych 13 grudnia 1940 r. z Sachsenhausen do Dachau*, Warszawa.
Adamska J., Szilling J. (2007), *Polscy księża w niemieckich obozach koncentracyjnych*, Warszawa.
Akt przekazania Kaplicy Męczeństwa, Muzeum i Archiwum przez Komitet Księży byłych Więźniów Obozów Koncentracyjnych dla Parafii Wniebowzięcia Najśw.[iętszej] Maryi Panny w Kaliszu z dn. 29.04.1990 r., s. 1.
Brzuszek S. B. (2009/2010), *Prześladowanie polskiego duchowieństwa rzymskokatolickiego przez niemieckie władze okupacyjne*, „Alma Mater”, nr 120-121.
Budziarek M. (1993), *Geneza, przebieg i następstwa masowych aresztowań duchownych katolickich 5-7 października 1941 roku*, [w:] *Martyrologium duchowieństwa polskiego 1939-1956*, Łódź.
Domagała J. (1957), *Ci, którzy przeszli przez Dachau*, Warszawa.
Dziasek F. (2005), *Pamiętnik czasu pogardy*, Poznań 2005.
Fijałkowski Z. (1983), *Kościół katolicki na ziemiach polskich w latach okupacji hitlerowskiej*, Warszawa.
Gołdyn P. (2004), *Wkład biskupa Franciszka Korszyńskiego w organizację pierwszego spotkania byłych więźniów Dachau w kaliskim Sanktuarium św. Józefa*, „Kaliskie Studia Teologiczne”, t. III.
Grzejszczak M. (2010), *Działalność biskupa Ignacego Jeża na rzecz Komitetu Księży Polskich byłych Więźniów Obozów Koncentracyjnych*.
Jacewicz W., Woś J. (1977), *Martyrologium polskiego duchowieństwa rzymskokatolickiego pod okupacją hitlerowską w latach 1939-1945*, z. 1 – straty osobowe, Warszawa.
Jarmoch E., Zdaniewicz W. (1991), *Księża diecezjalni w Polsce*, [w:] *Kościół Katolicki w Polsce. 1918-1990. Rocznik Statystyczny*, red. L. Adamczuk, W. Zdaniewicz, Warszawa.
Kęszka S. (2013), *Kaplica Męczeństwa i Wdzięczności księży dachauowców w Sanktuarium św. Józefa w Kaliszu. Przewodnik*, Kalisz 2013.
Kęszka S. (2015), *Archiwum Księży Polskich byłych Więźniów Obozów Koncentracyjnych przy Sanktuarium św. Józefa w Kaliszu*, Falenty, w druku.
Kęszka S., Splitt J. A. (2012), *Sancte Joseph Redemptoris custos ora pro nobis. Kaliskie Sanktuarium św. Józefa*, Kalisz.

- Klima E. (2011), *Struktury kościoła rzymskokatolickiego w Polsce*, „Acta Universitatis Lodziensis, Folia Geographica Socio-Oeconomica”, nr 11.
- Komitet oddania się w opiekę św. Józefowi (1945), „Polska Chrystusowa. Tygodnik Religijny”, nr 2.
- Korszyński F. (1985), *Jasne promienie w Dachau*, Poznań-Warszawa.
- Musioł T. (1986), *Dachau 1933-1945*, Katowice.
- Muzeum Kaliskie (1972), „Biuletyn Informacyjny dla Księży byłych więźniów obozu koncentracyjnego w Dachau”, nr 1.
- Myszor J. (1992-1993), *Listy ks. Józefa Czempieła z obozów koncentracyjnych Mauthausen-Gusen i Dachau (1940-1942). Edycja tekstów źródłowych i komentarz*, „Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne”, t. 25/26.
- Poprawa L. (2104), *Okruchy wojennych wspomnień*, wybór, opracowanie, przypisy S. Kęszka, K. Splitt, Kalisz.
- Pro Memoria* (1992), „Biuletyn Informacyjny Księży b. więźniów obozów koncentracyjnych” 1992, nr 19.
- Sziling J. (1970), *Polityka okupanta hitlerowskiego wobec Kościoła katolickiego 1939-1945*, Poznań.
- Śmigiel K. (2009), *Losy Kościoła Katolickiego w okupowanym Poznaniu*, „Kronika Miasta Poznania”, nr 3, s. 66
- Weiler E. (1972), *Die Geistlicher in Dachau sowie in anderen Konzentrationslager und in Gefängnissen*, Mödling.
- Wilczyński L. (2006), *Pielgrzymki księży byłych więźniów obozu koncentracyjnego w Dachau do Sanktuarium św. Józefa w Kaliszu (1946-2005)*, „Kaliskie Studia Teologiczne”, t. V.
- Żaryn J. (1998), *Stolica Apostolska wobec Polski i Polaków 1944-1958 w świetle materiałów ambasady RP przy Watykanie*, Warszawa.